

यौनशिक्षा-७

आयुर्वेद आदि शूकदोष (पुरुष जननेन्द्रियका रोगहरू)

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

सङ्कलन एवं नेपालीमा भावानुवाद : मोहनप्रसाद सापकोटा

विषयसूची	
विषय	पृष्ठ
शूक भनेको के हो	१
शूकदोषका प्रकार	२
कांसकीलक वा लिङ्गार्श रोग	३
लिङ्गार्शको उपचार	४
ग्रथित रोग	५
ग्रथितको उपचार	६
निवृत्त वा परिवर्तिका रोग	७
निकृत्त रोगको उपचार	८
अवमन्थ रोग	९
अवमन्थ रोगको उपचार	१०
मृदित पिटिका रोग	११
मृदित रोगको उपचार	१२
शतपोनक रोग	१२
शतपोनक रोगको उपचार	१३
अष्टीलिका रोग	१४
अष्टीलिका रोगको उपचार	१५
सर्षपिका रोग	१५
सर्षपिका रोगको उपचार	१६
त्वक्पाक रोग	१७
त्वक्पाक रोगको उपचार	१८
अवपाटिका रोग	१९
अवपाटिका रोगको उपचार	२०
मांसपाक रोग	२०
मांसपाक रोगको उपचार	२१
स्पर्शहानी रोग	२२
स्पर्शहानी रोगको उपचार	२३
निरुद्धमणि रोग	२३
निरुद्धमणि रोगको उपचार	२४
मांसारुद रोग	२४
मांसारुद रोगको उपचार	२५
पुष्करिका रोग	२५
पुष्करिका रोगको उपचार	२६
संव्यूह रोग	२७
संव्यूह रोगको उपचार	२७
अलजी रोग	२८
अलजी रोगको उपचार	२९
शोणितारुद रोग	३०
शोणितारुद रोगको उपचार	३१

विद्राधि रोग	३२
विद्राधि रोगको उपचार	३२
कुम्भिका रोग	३३
कुम्भिका रोगको उपचार	३३
तिलकालक रोग	३४
तिलकालक रोगको उपचार	३५
उत्तमा रोग	३५
उत्तमा रोगको उपचार	३६
कफपित्तजन्य शूकरोगको लक्षण	३७
ठिक हुने र नहुने शूकदोष	३७
शूदोषको थप उपचार	३८
शूकरोगका लागि हितकर कुरा	३९
शूकरोगका लागि अहितकर कुरा	४०
विषयसूची समाप्त भयो	

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शूकदोष

(क) शूक भनेको के हो त :

- (१) अष्टाङ्गसङ्ग्रह : विषशूकविष र शूक वा विषालु शूक । विषवच्छूकपातनैः ।
- (२) डल्हण : सजन्तुजलमलः, लिङ्गवृद्धिकरयोगो वा ।
- (३) इन्दु : उषरजलेषु बाहुल्येन दृश्यमानो जन्तुतुल्याकृतिः कश्चिदोषधिविशेषः शूकः । ते च शूकाः सविषनिर्विषभेदाद् द्विधा । तत्र विषवन्तो रोगकारिणः । तदुक्तम्- कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि तु । पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ।
- (४) शब्दकल्पद्रुमः पानीको फोहोरमा उत्पन्न हुने एक प्रकारको जलजन्तुलाई “शूक” भनिन्छ (सविषाल्पडुण्डुभादिजलमलोद्भव-जन्तुः ।
- (५) हिन्दी विश्वकोश : कीटभेद, एकप्रकारको कीरा ।
- (५) के.यन.स्वामी : भुसिलकीरा ।
- (६) हलायुधकोष : सविषाल्पडुण्डुभादिजलमलोद्भवजन्तु ।
- (७) संस्कृत-हिन्दी-इंग्लिश कोष : (शूककीट) : बिच्छी, विरुवा खाएर बाँच्ने कीरा ।
- (८) आयुर्वेदीय शब्दकोश : (शूककीटण : ऊर्णादिभक्षकशूकयुक्तकीटविशेषः ।
- (९) आयुर्वेदीय महाकोश : (शूक) : सजन्तुजलमलः । विषजन्तु : उषरजलेषु बाहुल्येन दृश्यमानः कश्चिदोषधिविशेषः । स सविषनिर्विषभेदाद् द्विधा । तत्र विषवान् रोगकारकः ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(ख) भावप्रकाश संहिता :

तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वात्स्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते । यथा-
भल्लातकास्थि जलशूकमथाब्जपत्रमन्तर्विदाह्य मतिमान् सह सैन्धवनेन ।
एतद्विरूण्वृहतीफलतोयपिष्ट मालेपितं महिषविडूविमलीकृतेऽङ्गे ॥
स्थूलं महद्वरतुरङ्गमलिङ्गतुल्यं शेफः करोत्यभिमतं न हि संशयोऽत्र ॥

जुन ओखतीमा शूक नामक कीराको खरानीको मुख्यरूपमा प्रयोग हुन्छ यस्तो वात्स्यायन आदि आचार्यले बताएको पुरुषको जननेन्द्रिय बढाउने उपायलाई “शूक” भन्दछन् । वात्स्यायनले भनेका छन् कि-“भलायोको बीज, शूक नामक जलकीरा र कमलका पात भौँडा भित्र राखी डढाएर खरानी बनाई त्यो खरानीमा सिँधेनुन मिसाएर बिहीँको फलको रसमा मिसाएर पिस्नु । अनि जननेन्द्रियलाई भैसीको गोबरले घोई यो लेप दल्नु । जननेन्द्रिय घोडाको जस्तो हुन्छ, यसमा शङ्का नै छैन” आदि ।

यत्तु जलशूकरहितमश्वगन्धादितैलं तदुचितमेव लिङ्गवर्द्धनम् ।

तर, शूक नामक कीरा नमिसाइएका पुरुषको जननेन्द्रिय बढाउने “अश्वगन्धादि तैल” जस्ता ओखतीको प्रयोग गर्नु उचित नै हुन्छ । (अर्थात् शूक मिसाइएको ओखती प्रयोग गर्न हुँदैन) ।

शूकदोषका प्रकार

(क) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान, योग रत्नाकर :

अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः । व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः ॥
(अक्रमात्-अनुचितवृद्धिक्रमात्, अनुचिता च वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य योगेन । शूकजाः शूको जलशूकः सविधो जलजन्तुविशेषः, स तु जलमलोद्भवः अल्पडूण्डुभ इत्याधिकः ।) ।

जो मूर्ख मानिस अयोग्य उपायले आफ्नो जननेन्द्रिय बढाउन कोशिस गर्दछ, उसलाई शूकदोषका कारण अठार प्रकारका जननेन्द्रियका रोग हुन्छ ।

(ख) शार्ङ्गधर संहिता :

...मेढ्रे शूकामयास्तथा । चतुर्विंशतिराख्याता लिङ्गार्शो ग्रथितन्तथा ॥
निवृत्तमवमन्थश्च मृदितं शतपोनकः । अष्टीलिका सर्षपिका त्वक्पाकश्चावपाटिका ॥
मांसपाकः स्पर्शहानिर्निरुद्धमणिरुद्धतः । मांसार्बुदं पुष्करिका सम्मूढपिडिकाऽलजी ॥
रक्तार्बुदं विद्रधिश्च कुम्भिकातिलकालकः । निरुद्धं प्रकाशः प्रोक्तस्तथैव परिवर्तिका ॥

पुरुष जननेन्द्रियमा हुने शूकरोग चौबीस प्रकारका हुन्छन् । ती लिङ्गार्श, ग्रथित, निवृत्त, अवमन्थ, मृदित, शतपोनक, अष्टीलिका, सर्षपिका, त्वक्पाक, अवपाटिका, मांसपाक, स्पर्शहानि, निरुद्धमणि, मांसार्बुद, पुष्करिका, सम्मूढपिडिका, अलजी, रक्तार्बुद, विद्रधि, कुम्भिका, तिलकालक, निरुद्ध, प्रकाश र परिवर्तिका हुन् ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा-
सर्षपिका अष्टीलिका ग्रथितं कुम्भीका अलजी मृदितं सम्मूढपिडिका अवमन्थः पुष्करिका स्पर्शहानिः
उत्तमा शतपोनकः त्वक्पाकः शोणितार्बुदं मांसार्बुदं मांसपाकः विद्रधिः तिलकालकश्चेति ॥

अनुचित तरिकाले जननेन्द्रिय बढाउने चाहना गर्ने पुरुषलाई शूकदोषका कारण अठार प्रकारका रोगहरू हुन्छन् । ती सर्षपिका, अष्टीलिका, ग्रथित, कुम्भीका, अलजी, मृदित, सम्मूढपिडिका, अवमन्थ, पुष्करिका, स्पर्शहानि, उत्तमा, शतपोनक, त्वक्पाक, शोणितार्बुद, मांसार्बुद, मांसपाक, विद्रधि र तिलकालक हुन् ।

व्याख्या : जो मूर्ख पुरुष आफ्नो जननेन्द्रिय मोटो बनाउन, गलत विधिले बनाइएका विष मिश्रित वा विषाक्त जीवजन्तुबाट बनाइएको लेप लगाउँदछ अथवा वात्स्यायनले बताएको जलयोग गर्दछ उसको जननेन्द्रियमा शूकरोग हुन्छ । शूकजस्तै हुने हुनाले यो रोगलाई शूकरोग भनिएको हो ।

मांसकीलक वा लिङ्गार्श

(Wart)

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

जायन्ते कुपितदोषैर्गुह्यासृक्पिशिताश्रयैः ॥ अन्तर्बहिर्वा मेढ्रस्य कण्डूला मांसकीलकाः ।
पिच्छिलास्रवा योनौ तद्वच्च च्छत्रसन्निभाः ॥ तेऽर्शास्युपेक्षया घ्नन्ति मेढ्रपुंस्त्वं भगार्तवम् ।

गुप्ताङ्गमा रहेका रगत र मासुको आश्रय पाएर जब शरीरका बिग्रेका वायु आदि विकृत हुन थाल्दछन् तब पुरुष जननेन्द्रिय बाहिरतिर वा भित्रतिर चिलाउने खालको मासुको टुसा पलाउन थाल्दछ । यस्तो टुसोबाट च्याटच्याट लाग्ने रातो रङको पदार्थ बहन थाल्दछ । यसरी नै स्त्री जननेन्द्रियको बाहिरतिर वा भित्रतिर छाता आकारको मांसकीलक रोग उत्पन्न हुने गर्दछ । यी दुईलाई क्रमशः लिङ्गार्श र योन्यर्श भनिन्छ । समयमा यो रोगको उपचार गरिएन भने पुरुषको जननेन्द्रिय एवं मर्दानगी अनि स्त्रीको ग्राम्यधर्ममा संलग्न हुने क्षमता र रज नाश हुने गर्दछ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता :

अङ्कुरैरिव सङ्गातैरुपर्युपरि संस्थितैः । क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्वसन्धिगताऽपि वा । लिङ्गवर्तिरिति ख्याता लिङ्गार्श इति चापरे ॥
स्वेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ॥

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

त्रिदोषले हुने, लेस्याइलो, दुख्ने, उपचार गर्न कठिन र धानको टुसा जस्तो भएर एक अर्कामाथि क्रमशः बढ्दै जननेन्द्रियको जोर्नी वा मणिको तलतिर कुखुराको सिउर जसरी उत्पन्न हुने टुसालाई “लिङ्गवर्ति” भनिन्छ । कतिपय वैद्य यसलाई “लिङ्गार्श” पनि भन्दछन् ।

(क) माधवनिदान, योगरत्नाकर, वङ्गसेन आयुर्वेद :

अङ्कुरैरिव सङ्गातैरुपर्युपरिसंस्थितैः ।
क्रमेण जायते वर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा ॥
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ सर्वसन्धिगताऽपि वा ।
(स्वेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा ।)
लिङ्गवर्तिरभिव्याता लिङ्गार्श इति चापरे ॥

टुसा जस्तै लामो क्रमशः एक अर्कामाथि खप्टिएको मासु बढ्दै गएर क्रमशः पुरुष जननेन्द्रियको छाला भित्र मणिको प्वाल नजिकै वा पूरै प्वालभरी कुखुराको सिउर जस्तो एक किसिमको सुप्लो वा बत्ती जस्तो उत्पन्न हुने गर्दछ । यो त्रिदोषले गर्दा हुन्छ । यो रोगमा पीडा र लेस्याइलोपन पाइने गर्दछ । यस्तो रोग कठिनताले निको हुन्छ । कसैले यसलाई “लिङ्गवर्ति” त कसैले “लिङ्गार्श” भन्दछन् ।

लिङ्गार्शको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

अर्शासि यथायोगं शुद्धदेहस्य शस्त्रक्षाराग्निभिः साधयेत् । उपदंशोक्ता चात्र रसक्रिया लेपः ॥

अर्श रोगमा शरीरको शुद्धि गरेपछि हतियार, क्षार, अग्नि आदिको प्रयोग गरी उपचार गर्नु । बाँकी उपचार उपदंश रोगको जसरी नै गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय, चक्रदत्त :

अर्शासां छिन्नदग्धानां क्रिया कार्योपदंशवत् ।

काटेर डामेको लिङ्गार्शमा उपदंशको जस्तै उपचार गर्नु ।

(ग) भावप्रकाश संहिता :

क्षारेण प्रदहेच्छित्त्वा लिङ्गवर्त्तिमशेषतः । व्रणवच्चाचरेत्सम्यग्लेपचूर्णैरुपद्रवान् ॥

लिङ्गार्शलार्श राम्री काटेर क्षारले डढाउनु । त्यसपछि खटिराको जसरी नै लेप दल्ने, धूलो छर्कने आदि गरेर राम्री उपचार गर्नु ।

स्वर्जिकातुत्थशैलेयमञ्जनं सरसाञ्जनम् । मनःशिलाले च समं चूर्णं मांसाङ्कुरापहम् ॥

सज्जिखार, निलोतुथो, शिलाजित, रसाञ्जन, सुर्मा, मनशिला र हरिताल बराबर मात्रामा मिसाएर बनाइएको धूलोले लिङ्गार्श नाश गर्दछ ।

हरति घृतकुमारीपत्रमावेष्टेन ग्रथनविधिविशेषांश्चर्मकीलांस्तृतीये ।

अहनि गुरुतरानप्यङ्गलब्धप्रतिष्ठान् विधिरिव विपरीतः पौरुषस्य प्रकारान् ॥

जसरी भाग्य उल्टो हुँदा पुरुषार्थ (मेहनत) नष्ट हुन्छ त्यसरी नै बाँधिँएको घिउकुमारीको पातले अति बलियो, जमेर बसेको वा खिल गाढेको र एक किसिमको गाँठो जस्तो लिङ्गार्श पनि तीन दिनमा नष्ट हुन्छ ।

शुभे तु चारटीमूलं वृषमूत्रेण पेषयेत् । चर्मकीलान्निहन्त्याशु प्रलेपात्साधनोद्भवान् ॥

शुभ दिनमा थलकमल (चारटी) को जरा खनेर लेराई सँढिको मूत्रमा पिस्नु र लेप बनाउनु । यो लेप दल्ने गर्नाले लिङ्गार्श चाँडै नाश हुन्छ ।

(घ) वङ्गसेन आयुर्वेद :

स्वर्जिकातुत्थशैलेयं सरलं सरसाञ्जनम् ॥ मनःशिलाले च समे चूर्णो मांसाङ्कुरापहः ॥

सज्जिखार, निलोतुथो, पत्थरकुङ्कुम, सल्लाको खोटो, रसाञ्जन र मनशिला बराबर मिसाई धूलो बनाउनु । यो धूलो लगाउनाले लिङ्गार्श रोग नाश गर्दछ ।

(नोट : शार्ङ्गधर संहितामा मात्र यसलाई शूकदोष मानिएको छ ।)

ग्रथित (पुरुष जननेन्द्रियको रोगविशेष) (Grathita)

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

लिङ्गं शूकैरिवापूर्णं ग्रथिताख्यं कफोद्भवम् ।

शूक (जननेन्द्रिय वृद्धि गर्ने जथाभावी ओखती) ले गर्दा कफविकार भई पुरुष जननेन्द्रियमा हुने गाँठो (वा बढेको भान हुने सुजन) लाई “ग्रथित” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

शूकैर्यत्पूरितं शब्दद् ग्रथितं नाम तत्कफात् । यल्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद्वथितत्वात् ग्रथितम् ।

प्रयोग गर्न नहुने खालका जननेन्द्रिय वृद्धि गर्ने ओखती प्रयोग गर्नाले कफ दूषित भएर पुरुष जननेन्द्रियमा पूरा गाँठो जस्तो निस्कन्छ भने अथवा जौका टुसा जस्ता काँडाले निरन्तर ढाकिरहने गर्दछ भने त्यसलाई “ग्रथित” भनिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

शूकैर्यत् पूरितं शब्दद् ग्रथितं तत् कफोत्थितम् ।

प्रयोग गर्न नहुने खालका जननेन्द्रिय वृद्धि गर्ने ओखती प्रयोग गर्नाले कफ दूषित भएर पुरुष जननेन्द्रियमा गाँठो जस्तो निस्कन्छ भने त्यसलाई ग्रथित भनिन्छ । (शूक भनेको धान, जौ आदि अनाजको ढुँडो वा भुस हो । यो रोगमा हुने खटिरामा त्यस्तो ढुँडोले भरिएको भान हुने गर्दछ ।)

ग्राथितको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

ग्रथितं नाडीस्वेदेन स्वेदयित्वा स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

ग्रथित रोग हुँदा नाडीस्वेद दिएर तातो र चिल्लो पदार्थले उपनाह बाँध्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

ग्रन्थितं स्वेदितं नाड्या स्निग्धोष्णैरुपनाहयेत् ।

ग्रन्थित रोगमा नाडीस्वेद दिएर तातो र चिल्लो पदार्थले उपनाह बाँध्नु ।

(ग) चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली :

स्वेदयेद् ग्रथितं स्निग्धं नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् । सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥

ग्रथित रोग हुँदा चिल्ला पदार्थले रोगीलाई स्नेहन गराई नाडीस्वेद दिनु । त्यसपछि मनतातो र चिल्लो उपनाह गर्नु ।

(घ) योग रत्नाकर :

स्वेदयेद् ग्रथितं पश्चान्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् । सुखोष्णैरुपनाहैश्च व्रणोक्तैरुपनाहयेत् ॥

बुद्धिमानले ग्रथित रोगमा पहिले नाडीस्वेद दिनु । त्यसपछि व्रणाधिकारमा बताइएको विधिले मनतातो उपनाह दिनु । बाँकी उपचार खटिरा (व्रण) को जसरी नै गर्नु ।

(ङ) वङ्गसेन आयुर्वेद, सुश्रुत संहिता :

स्वेदयेद्ग्रथितं शश्वन्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् । सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥

बुद्धिमान् वैद्यले ग्रथित रोग हुँदा निरन्तर नाडीस्वेद दिनु । अति चिल्लो र मनतातो उपनाहले यसलाई बाँध्नु ।

निवृत्त वा पारंवातेका रोग (Paraphymosis)

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

विमर्दनादिदुष्टेन वायुना चर्म मेढ्रजम् । निवर्तते सरुग्दाहं क्वचित्पाकं च गच्छति ॥
पिण्डितं ग्रथितं (कुथितं) चर्म तत्प्रलम्बमधो मणेः ।
निवृत्तसंज्ञं सकफं कण्डूकाठिन्यवत् तु तत् ॥

पुरुष जननेन्द्रिय विशेष किसिमले माडिने कारणले गर्दा विकृत हुन पुगेको शरीर भित्रको वायुले जननेन्द्रियको टुप्पोमा रहेको छाला पछाडितिर हटिरहने बनाउँदछ । त्यहाँ दुख्ने र डाह हुने गर्दछ र कहिलेकाहीँ गोलाकार र गाँठोजस्तो आई वा नआई पाक्ने समेत गर्दछ । कहिलेकाहीँ अस्वाभाविक किसिमले टुप्पो तलतिर लत्रिने पनि गर्दछ । यदि यस्तो रोगमा कफ समेत विकृत भएको रहेछ भने जननेन्द्रिय चिलाउने र कठोर हुने गर्दछ । यो रोगलाई “निवृत्त” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता :

मर्दनात्पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिघाततः । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥
तदा वातोपसृष्टन्तु तच्चर्म परिवर्तते । सवेदनं सदाहं च पाकश्च व्रजति क्वचित् ॥
मणेरधस्तात्कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥ (कोषः-चर्मकोशः ।)

शरीरभरी घुमिरहने वायु जब जननेन्द्रिय कन्याउनाले, थिच्नाले तथा चोटपटक लाग्नाले जननेन्द्रियको छालामा आइपुग्दछ तब यो वायुले दूषित हुन पुगेको त्यहाँको छालालाई परिवर्तन भनिन्छ । पीडादायक, डायुक्त र कहिलेकाहीँ पाक्ने समेत गर्दछ । यसरी जननेन्द्रियको मणिको तलतिर यो छाला गाँठोजस्तो भएर भुन्डिने गर्दछ ।

मारुतागतसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्त्तिकाम् ।
सकण्डूः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥

वायुविकार तथा चोटपटक आदि कारणले उत्पन्न हुने यो रोगलाई “परिवर्त्तिका” भनिन्छ । यो रोगमा कफविकार पनि मिसिए छाला चिलाउने र साह्रो हुने गर्दछ ।

(अस्यां वावजयामपि पित्तानुबन्धो बोद्धव्यो दाहपाकाभावात् ॥)

यो वातविकारजन्य रोग भएपनि डाह हुने र पाक्ने समेत लक्षण देखिने हुनाले पित्तविकार पनि मिसिएको हुन्छ भनी थाहा पाउनु ।

(ग) माधवानेदान :

मर्दनात्पीडनाद्वाऽति तथैवाप्यभिघाततः । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरन् ॥
तदा वातोपसृष्टत्वात्तच्चर्म परिवर्तते । मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥
सरुजां वातसम्भूतां तां विद्यात् परिवर्तिकाम् । सकण्डूः कटिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥

शरीरभरी घुमिरहने वायु जब जननेन्द्रिय माङ्गाले, थिच्नाले तथा चोटपटक लाग्नाले जननेन्द्रियको टुप्पोमा रहेको छालामा आइपुग्दछ तब यो वायुले दूषित हुन पुगेको त्यहाँको छालालाई उल्टिन वा दोब्रिन पुग्दछ । त्यसपछि मणिको पछाडि चर्मकोशले गाँठोको रूप लिन्छ । पीडादायक परिवर्तिकालाई वातजन्य परिवर्तिका तथा चिलाउने र साह्रो हुने परिवर्तिकालाई कफजन्य परिवर्तिका भनिन्छ ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

मर्दनात्पीडनाच्चापि तथैवाप्यभिघाततः । मेढ्रचर्म यदा वायुर्भजते सर्वतश्चरः ॥
तदा वातोपसृष्टं तु चर्म प्रतिनिवर्तते । मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ॥
सवेदनः सदाहश्च पाकं च व्रजति कजचित् । मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यात्तां परिवर्तिकाम् ॥
सकण्डूः कठिना चापि सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

शरीरभरी घुमिरहने वायु जब जननेन्द्रिय माङ्गाले, थिच्नाले तथा (सहवासकालमा) चोटपटक लाग्नाले जननेन्द्रियको टुप्पोमा रहेको छालामा आइपुग्दछ तब यो वायुले दूषित हुन पुगेको त्यहाँको छाला दोब्रिएर मणिको पछिल्लिर गाँठोजस्तो भएर भुन्डिन पुग्दछ । त्यो दुख्न थाल्दछ र डाह हुन्छ, कहिले त पाक्दछ पनि । वायुविकार र आगन्तुक कारणले हुने यस्तो रोगलाई परिवर्तिका भनिन्छ । कफविकारे हुने यही परिवर्तिका रोग भने साह्रो खालको हुन्छ ।

नोट : सुश्रुत संहितामा यसलाई परिवर्तिका भनिएको छ । शार्ङ्गधर संहितामा यसलाई शूकदोष मानिएको छ ।

निवृत्त रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

निवृत्तं सर्पिषाभ्यज्य स्वेदयेत् । स्विन्नमुपनाहयेत्त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा साल्वलेन । ततो भूयः
स्वेदयित्वा घृतेनाभ्यज्य शनैः शनैश्चर्म समानयन् मणिमवपीडयेत् । पीडयित्वा च पुनरुपनाहयेत्
। स्निग्धोष्णं चान्नपानम् ॥

निवृत्त रोग भएको पुरुष जननेन्द्रियलाई धिउ दलेर स्वेदन गराउनु । त्यसपछि तीन रात वा पाँच

रातसम्म शाल्वण उपनाह बाँध्नु । त्यसपछि पुनः घिउले स्वेदन गरी घिउ दली बिस्तारै बिस्तारै छाला तानेर मणिलाई छोप्नु । यसपछि पुनः उपनाह बाँध्नु । रोगीलाई चिल्लो र तातो खानपिन गराउनु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

निवृत्तं सर्पिषाभ्यज्य स्वेदयित्वोपनाहयेत् ॥

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सुस्निग्धैः शाल्वणादिभिः । स्वेदयित्वा ततो भूयः स्निग्धं चर्म समानयेत् ॥

मणिं प्रपीड्य शनकैः प्रविष्टे चोपनाहनम् । मणौ पुनः पुनः स्निग्धं भोजनं चात्र शस्यते ॥

निवृत्त रोगमा घिउ दली स्वेदन गराउनु अनि उपनाह गर्नु । शाल्वण आदि अति चिल्ला ओखतीले तीन वा पाँच दिनसम्म उपनाह बाँध्नु । पुनः स्वेदन गरी मणिलाई बिस्तारै थिचेर छालालाई चिल्लो बनाई अगिल्लिर लेराउनु । मणिमा छिरेपछि पटकपटक मणिमा उपनाह गर्नु र रोगीलाई चिल्ला पदार्थ सहितको खाना खुवाउनु ।

(ग) भावप्रकाश संहिता :

परिवर्त्ति घृताभ्यक्तां सुस्विन्नामुपनाहयेत् । त्रिरात्रं पञ्चरात्रञ्च वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥

ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म पाटयेत्पीडयेन्मणिम् । प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहनैः ॥

दद्याद्वातहरान्वस्तीन्स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ॥ साद सापकोटा

परिवर्तिका रोगमा घिउ थापेर राम्ररी सेक्नु । तीन वा पाँच रातसम्म वायु नाश गर्ने शाल्वणादि गणका ओखतीको लेदो दलेर पट्टी बाँध्नु । त्यसपछि छालालाई घिउ दलेर बिस्तारै बिस्तारै तानी मणिलाई धकेली छालाभित्र पठाउन खोज्नु । मणिलाई छालाभित्र छिराएपछि उपनाह स्वेद दिनु । यसपछि वातविकार नाश गर्ने पचका दिनु । रोगीलाई चिल्लो खाना खान दिनु ।

अवमन्थ (रोगविशेष)

Swellings caused by boils or contusions

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

पिटि(ट)का बहवो दीर्घा दीर्यन्ते मध्यतश्च याः ॥

सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षवान् ।

शरीर भित्रको कफ र रगत बिगेर स्त्री वा पुरुषको जननेन्द्रियमा लामालामा, अनेकौं, दुख्ने र रोमाञ्चित हुने खालका फोका उठी पछि ती बीच भागबाट फाट्ने वा चिरिने वा फुट्ने गर्दछन् भने यस्तो रोगलाई “अवमन्थ” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता :

दीर्घा बह्वचश्चपिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।

सोवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥

(दीर्घाः-दीर्घाङ्कुराः ।) ।

लामा आकारका र लामो टुसा भएका, बीचमा फुट्ने खालका, दुख्ने र रोमाञ्चित बनाउने खालका पुरुषको जननेन्द्रियमा आउने पिलो वा खटिरोलाई “अवमन्थ” भनिन्छ । यस्तो खटिरा कफविकार र रक्तविकारका कारण आउने गर्दछ ।

(ख) माधव निदान :

दीर्घा बह्वचश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।

सोऽधिमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥

अनेकौ खटिरा आउने र बीचबाट फुट्ने तथा दुख्ने र रोमाञ्चित पार्ने खालका पुरुषको जननेन्द्रियमा कफविकार र रक्तविकारले निस्कने खटिरालाई “अधिमन्थ” भनिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

दीर्घा बह्वचश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ।

सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत् ॥

जब कफविकार र रक्तविकारका कारण दुखाउने र रोमाञ्चित पार्ने अति ठूलो पिलो पुरुष जननेन्द्रियमा आई बीचमा फुटेर जाने गर्दछ तब त्यसलाई “अवमन्थ” भनिन्छ ।

अवमन्थ रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

अवमन्थे जलौकसो योजयेत् । पक्वभिन्नं धवतिन्दुकसल्लकीपतङ्गसर्जकृतेन तैलेन रोपयेत् ।

अवमन्थ रोगमा जूकालाई टोकाएर रगत निकाल्नु । पाकेर फुट्ने थालेमा (सफा गरी) धैरौ, तिँदु, गोभ्रेसल्लो, पानी महुवा र विजयसाल हाली विधिपूर्वक पकाइएको तेल दलेर घाउ भर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूणयित् ॥

तेरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् । क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥

सर्षपिका रोगमा शल्यक्रिया गरी घाउमा फणिर आदि टर्रो ओखतीको धूलो छर्कनू । यिनै टर्रा ओखती हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेल घाउ भर्नका लागि प्रयोग गर्नु । अवमन्थमा पनि यही उपचार अपनाउनु । दुवै रोगमा रगत बगाउने कार्य गर्नु ।

(ग) चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर :

क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं शोध्यं तथोभयोः ।

सर्षपिका रोगकै उपचार अवमन्थमा पनि गर्नु । सर्षपिका र अवमन्थमा रगत निकालेर शुद्ध पान प्रयाश गर्नु ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

अवमन्थे गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते । धवाश्वकर्णपत्तङ्गसल्लकीतिन्दुकीकृतम् ॥

अवमन्थ रोग पाकेको वा फुटेको अवस्थामा तेल दल्नु पर्दछ । यस्तो तेल धर्दैरो, साल, रक्तचन्दन, सल्लो र तिँदू मिसाएर पकाउनु पर्दछ ।

मृदित पिटिका रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय, सुश्रुत संहिता :

मृदितं मृदितं वस्त्र (वस्तु, यत्तु) संरब्धं वातकोपतः ।

हात, वस्त्र आदिले पुरुष जननेन्द्रियमा अत्यधिक घर्षण भएर (वा गरेर) विकृत हुन पुगेको शरीरभित्रको वायुका कारण हुने पुरुष जननेन्द्रियको रोगलाई “मृदित” भनिन्छ । (यो अवस्थामा जननेन्द्रिय एकातिर मोटो र अर्कोतिर मसिनो हुने अथवा बाझो हुने गर्दछ) ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ॥ (शूकदोषे जाते पीडितं सत् यत् संरब्धं सशोथं भवति तल्लिङ्गं मृदितमुच्यते ।) ।

पुरुषको जननेन्द्रियमा शूकदोष उत्पन्न भएपछि त्यसलाई दबाउने गर्नाले जुन सुजन हुन्छ त्यसलाई “मृदित” भनिन्छ ।

मृदित रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

मृदितं कोष्णेन बलातैलेन परिषेचयेत् । मधुरद्रव्यकल्कैश्च सुखोष्णैर्घृतस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥

मृदित रोगमा तातो बलातेलले पखाल्नु । मधुर गणका मनतातो ओखतीमा घिउ आदि चिल्लो हाली उपनाह गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय, चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, वङ्गसेन आयुर्वेद :

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद् मृदितं पुनः । बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥

त्वक्पाक र स्पर्शहानी रोगमा पनि पित्तवीसर्प रोगको जसरी नै उपचार गर्नु । मृदित रोगमा तातो बलातेल दलेर पखाल्ने गर्नु । मधुर द्रव्यले उपनाह बाँध्नु ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

बलातैलेन कोष्णेन मृदितं परिषेचयेत् ।

मधुरैः सर्पिषा स्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहयेत् ॥

मृदित रोगमा मनतातो बला तेलेले पखाल्ने गर्नु । कल्छेलहरो आदि मधुर गणका ओखती हालेर पकाइएको घिउ दलेर चिल्लो पारिएको तातो उपनाह बाँध्नु ।

शतपोनक रोग

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

छिद्रैरणमुखैर्यत्तु मेहनं सर्वतश्चितम् । वातशोणितकोपेन तं विद्याच्छतपोनकम् ॥

वातविकार र कफविकारले गर्दा ससाना प्वालले व्याप्त हुने पुरुष जननेन्द्रियको रोगलाई “शतपोनक” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

छिद्रैरणमुखैर्लिङ्गं चिरं यस्य समन्ततः । वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥

(शतपोनकः-चलनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः) ।

पुरुषको जननेन्द्रिय चाल्नु जस्तो भएर सबैतिर छियाछिया हुने रोगलाई “शतपोनक” भनिन्छ । यो वायु र कफ बिग्रेर हुन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

छद्वै रणुमुखैर्वस्तु चितं यस्य समन्ततः । वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥

पुरुषको जननेन्द्रिय चाल्नु जस्तो भएर सबैतिर छियाछिया हुने रोगलाई “शतपोनक” भनिन्छ । यो वायु र कफ बिग्रेर हुन्छ ।

शतपोनक रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

लिम्पेत्कषायैः सक्षौद्रैर्लिखित्वा शतपोनकम् ॥

शतपोनक रोगमा लेखन कर्म गरी टरौं ओखतीलाई महमा मिसाएर लेप दल्नु ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(ख) चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर :

रसक्रिया विधातव्या लिखिते(ता) शतपोतके । पृथक्पण्यादिभिः सिद्धं तैलं देयमनन्तरम् ॥

शतपोतकलाई खुर्केर रसक्रिया गर्नु । त्यसपछि सतिबयर आदि हालेर पकाइएको तेल लगाउनु ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके । पृथक्पण्यादिसिद्धं च देयं तैलमनन्तरम् ॥

शतपोनक रोगमा खुर्केर वा खोतलेर शोधनगणका ओखती हालेर पकाइएको काँढापानीले पखाली रोपणगणका ओखतीको काँढापानीले घाउ भर्नु । त्यसपछि सतिबयर आदि गणका ओखती हालेर पकाइएको तेल प्रयोग गर्नु ।

अष्टौलिका रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

विषमा कठिना भुग्ना वायुनाऽष्टौलिका स्मृता ॥

शरीर भित्रको वायु बिग्रेर पुरुषको जननेन्द्रियमा अग्लोहोचो, कडा र बाङ्गोटिङ्गो खटिरा उत्पन्न हुने रोगलाई अष्टौलिका भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, योग रत्नाकर :

कठिना (नैः) विषमैर्भुगैर्वायुनाऽष्टौलिका भवेत् ॥

(अष्टौला-लोहकारस्य भाण्डविशेषः “निहार” इति लोके ।

ततः कठिनेत्यष्टौलिका विषमैर्भुगैरिति वक्ष्यमाणशूकविशेषणम् ।

विषमः ह्रस्वदीर्घैः । भुगैः वक्रैः ॥) ।

कडा, बाङ्गोटिङ्गा मुख हुने र छाम्दा साहो हुने पुरुष जननेन्द्रियमा आउने पिलोलाई अष्टौलिका भनिन्छ । लोहकारसँग एक प्रकारको अष्टौला नामको औजार हुन्छ । त्यो जस्तो साहो हुने हुनाले यो खटिरालाई अष्टौलिका भनिएको हो । यो औजारलाई लौकिक भाषामा निहार भनिन्छ । यो खटिरा वायुविकारका कारण आउने गर्दछ ।

(ग) माधव निदान :

कठिना विषमैर्भुगैर्वायुनाऽष्टौलिका भवेत् ।

प्रयोग गर्न नहुने खालका लिङ्ग वृद्धि गर्ने ओखती प्रयोग गरी वायु दूषित भएर लिङ्गमा उत्पन्न हुने साहो खालका खटिरालाई अष्टौलिका भनिन्छ ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

कठिना विषमैरन्तैर्मारुतस्य प्रकोपतः ।

शूकैस्तु विषसंभुगैः पिडकाऽष्टौलिका भवेत् ॥

विषाक्त पुरुष-जननेन्द्रियका कारण वायुविकारबाट उत्पन्न हुने नमिलेको छेउ हुने कडा खालको पिलोलाई अष्टौलिका भनिन्छ ।

अष्टौलिका रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग हृदय, चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर :

अष्टौलिकां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिवदाचरेत् ।

अष्टौलिका रोगमा रगत निकाले पछि श्लेष्मग्रन्थि रोगको जसरी उपचार गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

अष्टौलिकां जलौकोभिर्ग्राहयेत् । तथानुपशमे श्लेष्मग्रन्थिमिव शस्त्रेणोद्धरेत् ॥

अष्टौलिका रोगमा जूकालाई टोकाएर रगत बगाउनु । ठिक नभए श्लेष्मग्रन्थि रोगको जसरी हतियारले चिरफार गर्दै उपचार गर्नु ।

(ग) भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर :

अष्टौलायां हृते रक्ते श्लेष्मग्रन्थिक्रियां(वदा) चरेत् ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

अष्टौलिका रोगमा पहिले रगत निकालेर त्यसपछि कफग्रन्थि रोगको जसरी उपचार गर्नु ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

अष्टौलिकां जलौकोभिर्ग्राहयेच्च पुनः पुनः । तथा चानुपशाम्यन्ती कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥

अष्टौलिका रोग हुँदा पटकपटक जूकाले टोकाएर रगत निकाल्नु । यसो गर्दा पनि रोग ठिक नभए कफ ग्रन्थि नामक रोगको जसरी हतियारले चिरेर निकाल्नु ।

सर्षपिका रोग (Herpes)

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

गुह्यस्य बहिरन्तर्वा पिटिकाः कफरक्तजाः ॥ सर्षपामानसंस्थाना घनाः सर्षपिकाः स्मृताः ।

कफविकार र रक्तविकारले मानिसको गुप्ताङ्गमा बाहिर वा भित्र सर्सिउँवा दाना जस्ता बिमिरा वा फोका उठ्दछन् र ती कडा र बाक्ला हुन्छन् भने यस्तो रोगलाई “सर्षपिका” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुगहेतुका (शूकदुर्भगहेतुका) ।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा ॥ (शूकदुर्भगहेतुका-शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च ।) ।

शूक योगको कारण अथवा दूषित स्त्रीयोनिमा मैथुन गर्नाले कफवातजन्य सेतो सर्सिउँ जत्रा खटिरा आउने रोगलाई “सर्षपिका” भनिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भगहेतुका । पिडका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥

सेतो सर्सिउँका दाना जस्ता, शूकको दुरुपयोगले उत्पन्न हुने, कफविकार र रक्तविकारले निस्कने खटिरालाई विद्वानहरूले “सर्षपिका” भनी बताएका छन् ।

सर्षपिका रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रहः सङ्कलनः मोहन प्रसाद सापकोटा

सर्षपिकां विलिख्य कषायैरवचूणयित् । तैरेव च तैलं व्रणरोपणं कुर्यात् ॥

सर्षपिका रोगमा कोट्याएर सफा गरी टर्पो ओखतीको धूलो छर्कनू । तिनै ओखती हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेल दलेर घाउ भर्ने कार्य गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदयः

सर्षपा लिखिताः सूक्ष्मैः कषायैरवचूणयित् ॥

तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् । क्रियेयमवमन्थेऽपि रक्तं स्राव्यं तथोभयोः ॥

सर्षपिका रोगमा शल्यक्रिया गरी घाउमा फणिर आदि टर्पो ओखतीको धूलो छर्कनू । यिनै टर्पो ओखती हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेल घाउ भर्नेका लागि प्रयोग गर्नु । अवमन्थमा पनि यही उपचार अपनाउनु । दुवै रोगमा रगत बगाउने कार्य गर्नु ।

(ग) चक्रदत्त, भैषज्यरत्नावली :

सर्षपी लिखितां सूक्ष्मैः कषायैरवचूणयित् । तैरेवाभ्यञ्जनं तैलं साधयेद् व्रणरोपणम् ॥

सर्षपी रोगमा खटिरा खुर्केर टर्ने ओखतीको मसिनु धूलो छर्कनू । यिनै ओखती हालेर पकाइएको तेल पकाएर लगाउनु पर्दछ । (रगत पनि निकाल्नु पर्दछ) ।

(घ) योग रत्नाकर :

उल्लिख्य सर्षपी तालपत्रेणाथ प्रलेपयेत् । त्रिकटुत्रिफलालोघ्नैर्गोमूत्रपरिपेषितैः ॥

ताडपत्रले सर्षपिका भएका स्थानमा रगडेर त्यसमा सुठो, मरिच, पिप्ला, हर्षो, बर्षो, अमला र लोधबराबर मिसाई गहुँतमा पिसेर लेप बनाई दल्ने गर्नु ।

(ङ) सुश्रुत संहिता :

संलिख्य सर्षपी सम्यक् कषायैरवचूयित् । कषायेष्वेव तैलं च कुर्वीत व्रणरोपणम् ॥

सर्षपीमा राम्ररी कोतरेर टर्ने ओखतीको धूलो (मिश्रक वर्गमा बताइएका शोधक कषाय ओखती) छर्कनू । घाउ भर्न तिनै ओखतीको लेदो हाली पकाइएको तेल प्रयोग गर्नु ।

सङ्कलन : मोहनप्रसाद सापकोटा त्वक्पाक रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

पित्तासृग्भ्यां त्वचः पाकस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

पित्तविकार र रक्तविकारले गर्दा पुरुष जननेन्द्रियको छाला पाक्ने, जरो आउने र डाह हुने रोगलाई “त्वक्पाक” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत् ॥

शरीरको वातविकार र पित्तविकारले जरो निकाली, डाह गर्दै पुरुषको जननेन्द्रियको छाला पाक्ने रोगलाई “त्वक्पाक” भनिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।

पित्तविकार र रक्तविकारले गर्दा जरो निकाल्दै र डाह गर्दै पुरुष जननेन्द्रियको छाला पाक्ने रोगलाई “त्वक्पाक” भनिन्छ ।

त्वक्पाक रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

..त्वक्पाकेषु पित्तविसर्पोक्तो विधिः ॥

त्वक्पाक रोगमा पित्तजन्य विसर्प रोगको जसरी नै उपचार गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय, भैषज्य रत्नावली :

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः...। त्वक्पाके ... च ... ॥

त्वक्पाक रोगमा पनि पित्तवीसर्प रोगको जसरी नै उपचार गर्नु ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(ग) चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर, वङ्गसेन आयुर्वेद :

त्वक्पाके ...। बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥

त्वक्पाक रोगमा बलातेलले पटकपटक पुरुष जननेन्द्रियलाई धुने गर्नुपर्दछ । यसपछि मधुर वर्गका औषधीको उपनाह बाँध्नु पर्दछ ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

क्रियां कुर्याद्भिषक् प्राज्ञस्त्वक्पाकस्य विसर्पवत् ।

विज्ञ वैद्यले त्वक्पाक रोगको उपचार विसर्प रोगको जसरी नै गर्नु ।

अवपाटेका (पुरुष जननेन्द्रियको रोगावेशेष) (Laceration of the prepuce)

परिभाषा :

(क) के.यन.स्वामी : रजस्वला नभएकी वा सानो योनि भएकी आइमाईसँग सम्भोग गर्दा, हस्तमैथुन गर्दा र निस्कन लागेको वीर्य रोकिँदा पुरुष जननेन्द्रियको मणिलाई छोभ्ने छाला च्यातिएर टेप्रीमा घाउ हुने रोग ।

नोट : शार्ङ्गधर संहितामा अवपीडीका रोगलाई शूकदोषमा गणना गरिएको छ ।

प्राचीन ग्रन्थका वचनहरू :

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

दुरूढं स्फुटितं चर्म निर्दिष्टमवपाटिका ।

यदि कुनै कारणले पुरुष जननेन्द्रियको टुप्पातिर रहेको (मणिको) छाला च्यातिन्छ भने त्यसको उपचार कठिनातापूर्वक मात्र सम्भव हुन्छ । यस्तो च्यातिने अवस्थालाई “अवपाटिका” भनिन्छ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(ख) माधव निदान :

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बलाद्गच्छेत् स्त्रियं नरः । हस्ताभिघातादपि वा चर्मण्युद्धर्तिते बलात्॥
यस्यावपाटयते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम् । (सु.नि.१३)

जब कुनै पुरुष सानो उमेरका (अपरिपक्व अवस्थाको) स्त्री जननेन्द्रियमा बलपूर्वक सहवास गर्दछ वा जोशमा आएर हातले आफ्नो जननेन्द्रियलाई बलपूर्वक रगड्दछ तब त्यो बलले गर्दा पुरुषको जननेन्द्रियको छाला फुट्न पुग्दछ । यस्तो अवस्था वा रोगलाई “अवपाटिका” भनिन्छ ।

(ग) भावप्रकाश संहिता, सुश्रुत संहिता :

अल्पीयःखां यदा हर्षाद्बालां गच्छेत् स्त्रियं नरः । हस्ताभिघातादथवा चर्मण्युद्धर्तिते बलात्॥
मर्दनात्पीडनाद्वाऽपि शुक्रवेगविघाततः । यस्यावपाटयते चर्म तां विद्यादवपाटिकाम्॥

जब कुनै पुरुषको साना जननेन्द्रिय भएका बालिकाका साथ बलपूर्वक ग्राम्यधर्ममा संलग्न हुनाले अथवा हातको कडा घर्षणका कारण जननेन्द्रियको छाला बलपूर्वक माथितिर सर्नाले अथवा बजारिया हल्लामा लागी जे पायो त्यही ओखती आदि दलेर मालिस गर्नाले अथवा थिचिनाले अथवा वीर्यको

वेग रोक्नाले अथवा कुनै जीवले टोक्नाले जननेन्द्रियको मणिको छाला फाट्दछ तब त्यो रोगलाई “अवपाटिका” भनिन्छ ।

अवपाटिका रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

अवपाटिकायामप्ययं विधिः ॥

अवपाटिका रोगमा पनि निवृत्तको जसरी नै उपचार गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

अयमेव प्रयोज्यः स्यादवपाट्यामपि क्रमः ।

अवपाटिका रोगमा पनि यही विधि (निवृत्त रोगको विधि) ले उपचार गर्नु ।

मांसपाक रोग

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

मांसपाकः सर्वजः सर्ववेदनो मांसशातनः ॥

त्रिदोषले गर्दा पुरुषको जननेन्द्रियको मासु पाक्ने, सड्ने र फाट्ने रोगलाई “मांसपाक” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान, वङ्गसेन आयुर्वेद, सुश्रुत संहिता :

शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः । विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक् ॥
(शीर्यन्ते-गलन्ति । सर्वाश्च वेदना- वातपित्तकफजाः ।) ।

पुरुष जननेन्द्रियको मासु गलेर भर्ने र त्रिदोषजन्य सबै खालको पीडा हुने रोगलाई वैद्यजन “मांसपाक” रोग भन्दछन् ।

(ग) हंसराज निदान :

मांसपाकं बहुच्छिद्रं लिङ्गभङ्गं त्रिदोषजः । कुर्याच्छूको ज्वरं दाहं शोथञ्च पिटिकान्वितम् ॥

पुरुष जननेन्द्रियको मासु पाक्ने, अनेक प्वाल हुने, मासु भनने थाल्ने, जरो आउने, डाह हुने, सुन्निने र खटिराले भरिने रोग त्रिदोषजन्य शूकरोग हो । यसलाई “मांसपाक” पनि भनिन्छ । यसको उपचार अत्यन्त कठिन छ ।

मांसपाक रोगको उपचार :

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

मांसोत्थमर्बुदं पाकं विद्रधिं तिलकालकान् ॥ चतुरो वर्जयेदेषां शेषान् शीघ्रमुपाचरेत् ।

मांसार्बुद, मांसपाक, त्रिदोषजन्य विद्रधि र तिलकालक : यी चार रोग असाध्य हुन्छन् । बाँकी १७ रोगको पनि तुरुन्त उपचार गर्नुपर्दछ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यःस्मृतः । विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥

शूकरदोषमध्ये मांसार्बुद, मांसपाक, विद्रधि र तिलकालक रोगको उपचार गर्न प्रायः असम्भव हुन्छ ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(ग) चक्रदत्त, वङ्गसेन आयुर्वेद, सुश्रुत संहिता :

अर्बुदं मांसपाकं च विद्रधिं तिलकालकम् । प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥

पुरुष जननेन्द्रियमा हुने अर्बुद, मांसपाक, विद्रधि र तिलकालक रोग निको हुँदैन । अतः यी रोग बाहेकका अन्य रोगको वैद्यले उपचार गर्नु ।

(घ) योग रत्नाकर :

मांसपाके वटाद्यश्च गणस्य विविधवत्कृतैः । कषायचूणकल्कैश्च सेकोद्धूलनलेपनम् ॥

मांसपाक रोगमा वटादिगणका ओखती हाली विधिपूर्वक पकाइएको काँढापानी,, यसको धूलो, लेदो आदिले घाउ सफा गर्नु, लेप दल्नु र छर्कनु ।

स्पर्शहानि रोग

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

शूकदूषितरक्तोत्था स्पर्शहानिस्तदाह्वया ॥

उत्तेजित पार्ने कृत्रिम वस्तुको प्रयोग गर्नाले विकृत हुन पुगेको रगतका कारण पुरुषको जननेन्द्रियमा स्पर्शज्ञान हुन छाड्दछ यसलाई स्पर्शहानि रोग भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

स्पर्शहानिन्तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम् ॥

(अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम्) ।

जुन खटिरा आउँदा छुँदा पनि सहन नसक्ने खालको हुन्छ, त्यस्तो पुरुषको जननेन्द्रियमा शूकदोषका कारण विकृत भएको रगतले गर्दा आउने खटिरालाई “स्पर्शहानि” भनिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

जनयेत् स्पर्शहानिं तु शोणितं शूकदूषितम् ।

जुन खटिरा आउँदा छुँदा पनि सहन नसक्ने खालको हुन्छ, त्यस्तो पुरुषको जननेन्द्रियमा शूकदोषका कारण विकृत भएको रगतले गर्दा आउने खटिरालाई “स्पर्शहानि” भनिन्छ ।

(घ) हंसराज निदान :

स्पर्शं नोत्सहते ज्वरं वितनुते पीडां करोति द्रुतं

यः शूकं पिटिकाशतं बहुरुजं लिङ्गे विधत्ते चिरम् ।

कृष्णारक्तनिभं विपाककठिनं पाकार्तिकृत्सद्रवं

विद्यात्पित्तमरुद्भवं तमनिशं मुद्गादलाभं रुजम् ॥

छोएको सहन नसकिने, जरो आउने, दुख्ने, जननेन्द्रियमा सैयौं खटिरा आउने, अनेक किसिमले दुख्ने, कालो-रातो देखिने, मुस्किलले पाक्ने, दुःख दिने, तरल पदार्थ बगिरहने मुगीको दलजस्ता खटिरा आउने जननेन्द्रियको शूकरोग पित्तविकार र वातविकारले आउने शूकरोग हो ।

स्पशहानां रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

पुष्करिकासंव्यूढास्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्तविसर्पोक्तो विधिः ॥

पुष्करिका, संव्यूढा, स्पर्शहानि र त्वक्पाक रोगमा पित्तजन्य विसर्प रोगको जसरी नै उपचार गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय, चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली :

त्वक्पाके स्पर्शहान्यां च सेचयेद् मृदितं पुनः । बलातैलेन कोष्णेन मधुरैश्चोपनाहयेत् ॥

त्वक्पाक र स्पर्शहानी रोगमा पनि पित्तवीसर्प रोगको जसरी नै उपचार गर्नु । मृदित रोगमा तातो बलातेल दलेर पखाल्ने गर्नु । मधुर द्रव्यले उपनाह बाँध्नु ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

स्पर्शहान्यां हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि । क्षीरिक्षुरससर्पिर्भिः सेचयेच्च सुशीतलैः ॥

स्पर्शहानी रोगमा रगत निकाल्नु । त्यसपछि कल्लेलहरो आदि मधुरगणका ओखती हालेर बनाइएको लेप दल्नु । दूध, उखुको रस, घिउ र अति शीतल पदार्थले पखाल्नु ।

निरुद्धमणि रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

वातेन दूषितं चर्म मणौ सक्तं रुणद्धि चेत् ॥

स्रोतो मूत्रं ततोऽभ्येति मन्दधारमवेदनम् । मणेर्विकाशरोधश्च स निरुद्धमणिर्गदः ॥

वायु विकृत भएर पुरुष जननेन्द्रियको टुप्पो छोप्ने छालालाई थोरै पछिल्तिर हटाउन नसकिने अवस्था आयो अथवा कहिलेकाहीँ त्यो छाला यति धेरै खुम्चन्छ कि त्यसले पिसाब बग्ने स्रोत पनि दिक्क हुन (अवरुद्ध हुन) पुग्दछ । यसबेला पातलो धारा गरेर पिसाब निस्कन थाल्दछ तर मूत्रकृच्छ्र रोगमा जस्तो दुस्त्र्ने चाहिँ गर्दैन । यसपछि पुरुषको जननेन्द्रियको टुप्पोको विकास वा वृद्धि हुँदैन । यो रोगलाई “निरुद्धमणि” भनिन्छ ।

नोट : शार्ङ्गधर संहितामा यसलाई शूकदोषमा गणना गरिएको छ ।

निरुद्धमाण रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

निरुद्धमणौ सुवर्णादिकृतां दारुजां वा जतुसृतां नाडीमुभयतोद्वारां स्नेहाभ्यक्तां स्रोतसि प्रणिधाय सूकरशिशुमारयोर्वसया मज्ज्ञा वा परिषेचयेत् । चक्रतैलेन वा । वातहरसिद्धेन वा त्रिवृतेन । तृतीये तृतीये चाहनि नाडीं पीनतरां विदध्यात् । एवमस्य स्रोतोद्वारं विवर्धयेत् स्निग्धं चाहारं भोजयेत् । एवमनुपशान्तौ शस्त्रेण सेवनीं परिहृत्य दारयित्वा सद्यःक्षतवदुपाचरेत् ॥२९॥

निरुद्धमणि रोग हुँदा सुन आदि धातुको अथवा काठको दुवैतिर प्वाल भएको नली लिनू । दुवैतिरको मुखमा बाहिर र भित्र सबैतिर राम्ररी चिल्लो दल्लू । मुखबाट बाहिर थैलो थापी उक्त पाइपलाई बिस्तारै पुरुषको जननेन्द्रिय भित्र छिराउनु । यसपछि उक्त पाइपबाट बनेल वा डलिफनको बोसो वा मासी वा चक्रतैल वा वातविकार नाश गर्ने ओखती हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तीन थरी चिल्लोको मिश्रण भित्र छिराउनु । हरेक तीन तीन दिनमा मोटो पाइप प्रयोग गर्नु । यसले स्रोत बहने बाटो खुल्दछ । रोगीलाई चिल्लो खानपिन गराउनु । यसरी उपचार गर्दापनि रोग ठिक नभए मूल नसा जोगाएर शल्यक्रिया गर्नु र बाँकी उपचार सद्यक्षत (आलो घाउ) मा जसरी गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

नाडीमुभयतोद्वारां निरुद्धे जतुना सृताम् ॥

स्नेहाक्तां स्रोतसि न्यस्य सिञ्चत्स्नेहैश्चलापहैः । त्र्यहात्र्यहात्स्थूलतरां न्यस्य नाडीं विवर्धयेत् ॥
स्रोतोद्वारमसिद्धौ तु विद्वान् शस्त्रेण पाटयेत् । सेवनीं वर्जयन् युञ्ज्यात् सद्यःक्षतविधिं ततः ॥

निरुद्धमणि रोगमा दुईतिर मुख भएको नली (मसिनो पाइप) लाई लाहाले लिपेर चिल्लो दली पुरुषको जननेन्द्रिय भित्र राखी जननेन्द्रियलाई बलातेल आदि वातविकार नाशगर्ने चिल्लोले पखाल्नु । तीन तीन दिनको फरकमा मोटो नली हालेर पिसाबको स्रोत एवं प्रवाहलाई बढाउनु । यसरी उपचार गर्दा पनि पिसाबको स्रोत बहने ढोका नबढेमा विद्वान्ले जननेन्द्रियको मूल नसालाई जोगाएर हतियारले चिर्नु । यसपछि आलो घाउको जसरी उपचार गर्नु ।

मांसाबुद

(क) भावप्रकाश संहिता :

मांसदुष्टं विजानीयादबुदं मांससम्भवम् ॥

मासु दूषित भएर पुरुषको जननेन्द्रियमा गिरा वा मासु पलाउने रोगलाई “मांसाबुद” भनिन्छ ।

(ख) माधव निदान, सुश्रुत संहिता :

मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवम् ।

मासु दूषित भएर पुरुषको जननेन्द्रियमा गिर्खा वा मासु पलाउने रोगलाई “मांसार्वुद” भनिन्छ ।

(ग) हंसराज निदान :

मांसशोणितयोर्ग्रन्थिमर्बुदं तं विदुर्बुधाः ।

मासु र रगतको गाँठो निस्कने शूकरोगलाई विद्वानहरू अर्बुद (शोणितार्बुद, मांसार्वुद) भन्दछन् ।

मांसार्वुद रोगको उपचार

(क) योग रत्नाकर :

मांसार्वुदे प्रकुर्वीत क्रियां सद्योव्रणोदिताम् । त्रिफलागुग्गुलं चापि विशेषेणावचारयेत् ॥

मांसार्वुदको उपचार सद्योव्रण रोगको जसरी गर्नु । विशेषतः त्रिफला र गोकुलधूप खाने गर्नु ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

पुष्करिका रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

...पिटिका पिटिकाचिता ॥ कर्णिका पुष्करस्येव ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।

पित्त र रगत बिग्रेर कमलको कर्णिका (कमलको बीजकोश) जस्ता अनेकौँ ससाना खटिरा आउने गुप्ताङ्गको रोगलाई “पुष्करिका” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

पिडका पिडिकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा ।

पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा (पुष्करिका तु सा) ॥

(पिडकाव्याप्ता-पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता । अत एव पद्मकर्णिकसंस्थाना ।)

जुन खटिरा साना खटिराले घेरिएर कमलकर्णिका जस्तो आकार भएर उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई “पुष्करिका” भनिन्छ । यो पित्त र रगत विकृत भएर हुन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

पित्तशोणितसंभूता पिडका पिडकाचिता । पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ॥

जुन खटिरा साना खटिराले घेरिएर कमलकर्णिका (कमलको बीजकोश) जस्तो आकार भएर उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई “पुष्करिका” भनिन्छ । यो पित्त र रगत विकृत भएर हुन्छ ।

(घ) हंसराज निदान :

पित्तोद्भवा पुष्करकर्णिकासमा सिन्दूरवर्णा निबिडाऽतिदुःखदा ।
दाहादिपीडां महतीं करोति या सोक्ता परैः पुष्करिका मुनीन्द्रैः ॥६॥

पुरुषको जननेन्द्रियमा आउने कमलको कर्णिका (बीजकोश) जस्तो, सिन्दूरजस्तो रातो, चेप्टो, अति दुःख दिने, डाह गर्ने र धेरै दुख्ने खटिरालाई मुनिजनले “पुष्करिका” भनी बताएका छन् ।

पुष्करिका रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रहः सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

पुष्करिकासंव्यूढास्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्तविसर्पोक्तो विधिः ॥

पुष्करिका, संव्यूढा, स्पर्शहानि र त्वक्पाक रोगमा पित्तजन्य विसर्प रोगको जसरी नै उपचार गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय, चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर, वङ्गसेन आयुर्वेद :

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यू(मू)ढयोर्हितः ॥

पुष्करिका र संव्यूढ रोगको उपचार पित्तजन्य वीसर्प रोगको जसरी नै गर्नु ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

क्रियां पुष्करिकायां तु शीतां सर्वां प्रयोजयेत् । जलौकोभिर्हरेच्चासृक् सर्पिषा चावसेचयेत् ॥

पुष्करिका रोगमा सबै शीतल उपचार गर्नु । जूकाले टोकाएर रगत निकाल्नु र घिउले पखाल्नु ।

संव्यूढ रोग

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

पाणिभ्यां भृशसंव्यूढे संव्यूढपिटिका भवेत्॥

हातले घर्षण गरिरहँदा पुरुषको जननेन्द्रियमा उत्पन्न हुने खटिरालाई “संव्यूढ” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढ पिडिका भवेत्॥

(शूकदोषे जाते पाणिभ्यां भृशसंमूढे पिशिते लिङ्गे । अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्तते) ।

शूकदोषमा दुवै हातले धेरै मालिस गर्दा पुरुष जननेन्द्रिय माथि जेजस्ता खटिरा आउँदछन् त्यसलाई “संमूढ पिडिका” भनिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडिका भवेत् ।

शूकदोषमा दुवै हातले धेरै मालिस गर्दा पुरुष जननेन्द्रिय माथि जेजस्ता खटिरा आउँदछन् त्यसलाई “संमूढ पिडिका” भनिन्छ ।

संव्यूढ रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

पुष्करिकासंव्यूढास्पर्शहानित्वक्पाकेषु पित्तविसर्पोक्तो विधिः ॥

पुष्करिका, संव्यूढा, स्पर्शहानि र त्वक्पाक रोगमा पित्तजन्य विसर्प रोगको जसरी नै उपचार गर्नु ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करव्यूढयोर्हितः ॥

पुष्करिका र संव्यूढ रोगको उपचार पित्तविसर्प रोगको जसरी नै गर्नु ।

(ग) चक्रदत्त :

क्रमः पित्तविसर्पोक्तः पुष्करीमूढयोर्हितः ॥

पुष्करी र मूढशूक रोगमा पित्तजन्य विसर्प रोगको जसरी उपचार गर्नु ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

संमूढपिडिकां क्षिप्रं जलौकोभिरुपाचरेत् । भित्त्वा पर्यागतां चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥

संमूढ रोगमा तुरुन्त जूकाले टोकाएर रगत निकाल्नु । पाकेका खण्डमा चिरेर सफा गरी मह र घिउ दल्नु ।

अलजी रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

अलजी मेहवद् विद्याद्...।

प्रमेहको निदानखण्डमा बताइए जस्तै गुप्ताङ्गमा आउने पिलोलाई “अलजी” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता :

अलजी स्यात्तथा यादृक्प्रमेहपिडिका तथा । सा च रक्तासिता स्फोटचिता च कथिता बुधैः ॥
(एषा रक्तपित्त निमित्ता ज्ञेया ॥) ।

पुरुष जननेन्द्रियमा उत्पन्न हुने रातो वा कालो हुने तथा अरु खटिराले घेरिएको हुने प्रमेहजन्य अलजी जस्तो खटिरालाई “अलजी” भनिन्छ । यो खटिरा रक्तविकार र पित्तविकारका कारण आउने गर्दछ ।

(ग) माधव निदान :

तुल्यजां त्वलजीं विद्याद्यथाप्रोक्तां विचक्षणः ॥

प्रमेहजन्य अलजीमा जस्तै यो लिङ्गमा हुने अलजीका पनि लक्षण हुने गर्दछ ।

नोट : प्रमेहजन्य अलजी आउने बेलामा छालामा आत नै पोल्ने, सहन मुस्कल हुने गरी दुग्ने, चिलाउने, रातो वा कालो रङको, धेरै तिर्खा लगाउने, फुट्ने, डाह गर्ने, भ्रमित पार्ने र जरो समेत फुटाउने गर्दछ ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीं च वितर्कयेत् ।

प्रमेहजन्य अलजी नामक पिलोका लक्षण हुने पुरुष जननेन्द्रियमा आउने पिलोलाई 'अलजी' भनी थाहा पाउनु ।

अलजी रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

अलजीं सुतरक्तां कषायैरवचूणयेत् । तेष्वेव च तैलं व्रणरोपणार्थं कुर्वीत ।

अलजी रोगमा जुकालाई टोकाएर रगत निकाली टरा ओखतीको धूलो छर्कनु अनि यही ओखती हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेल घाउ भर्नका लागि दल्ने गर्नु ।

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

(ख) अष्टाङ्ग हृदय :

अलज्यां सुतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलजी रोगमा जुकाले टोकाएर रगत निकाल्नु । पाकेको भए कुम्भिकाको जसरी भेदन, व्रण शोधन र रोपण आदि सबै उपचार गर्नु ।

(ग) चक्रदत्त :

अलज्यां हृतरक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलजीमा रगत निकालेपछि यही (कुम्भिकाको जस्तै) उपचार गर्नुपर्दछ ।

(घ) भैषज्य रत्नावली :

अलज्यां क्रूररक्तायामयमेव क्रियाक्रमः ।

अलजीमा दूषित रगत भएमा यही (कुम्भिकाको जस्तै) उपचार गर्नुपर्दछ ।

(ड) योग रत्नाकर :

अलज्यां हृतरक्तायां पूर्व एव क्रियाक्रमः ।

अलजीमा रगत निकालेपछि कुम्भिकाको जसरी नै उपचार गर्नु ।

(च) सुश्रुत संहिता :

ग्राहयित्वा जलौकोभिरलजीं सेचयेत्ततः । कषायैस्तेषु सिद्धं च तैलं रोपणमिष्यते ॥

अलजीमा जूकाले टोकाएर रगत निकाल्नु । त्यसपछि टर्रो ओखतीको काँढापानीले पखाल्नु । यिनै ओखती हालेर पकाइएको तेल दलेर घाउ भर्नु ।

शोणितार्बुद

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

सरागैरसितैः स्फोटैः पिटिकाभिश्च पीडितम् । मेहनं वेदनश्चोग्रास्तं विद्यादसृगर्बुदम् ॥

जुन रोगका कारण गुप्ताङ्गमा राताराता वा कालाकाला खटिरा तथा बिमिरा निस्की अति दुख्दछ त्यो रोगलाई “रक्तार्बुद” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान :

कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम् । लिङ्गं वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥
(वास्तुरुजः-स्फोटपिडकाधिष्ठानवेदनाः ।) ।

कालो वा रातो पिलो आएर पुरुषको जननेन्द्रिय पीडित हुने र अति दुख्ने रोगलाई “शोणितार्बुद” भनिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

कृष्णैः स्फोटैः सरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् । यस्य वस्तु रुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥

कालो वा रातो पिलो आएर पुरुषको जननेन्द्रिय पीडित हुने र अति दुख्ने रोगलाई “शोणितार्बुद” भनिन्छ ।

शोणितार्बुद रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

रक्तविद्रधिवत्कार्या चिकित्सा शोणितार्बुदे ।

शोणितार्बुद रोगमा रक्तविद्रधिको जसरी नै उपचार गर्नु ।

(ख) चक्रदत्त :

पित्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे । कषायकल्कसर्पीषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ॥
शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावतारयेत् ।

रक्तजन्य अर्बुद शूकदोषमा पित्तजन्य विद्रधि रोगको उपचारमा जसरी काँढापानी, ओखतीको लेदो, घिउ, तेल, धूलो, रसक्रिया मध्ये जहाँ जे कुरा आवश्यक पर्दछ घाउ शोधन गर्न र रोपण गर्न प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

(ग) भैषज्य रत्नावली :

रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे । कषायकल्कसर्पीषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् ॥
शोधने रोपणे चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावतारयेत् ॥

रक्तजन्य अर्बुद शूकदोषमा रक्तजन्य विद्रधि रोगको उपचारमा जसरी काँढापानी, ओखतीको लेदो, घिउ, तेल, धूलो, रसक्रिया मध्ये जहाँ जे कुरा आवश्यक पर्दछ घाउ शोधन गर्न र रोपण गर्न प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

(घ) योग रत्नाकर :

रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ।

शोणितार्बुदको उपचार रक्तविद्रधिको जसरी गर्नु ।

(ङ) सुश्रुत संहिता :

रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ॥

कषायकल्कसर्पीषि तैलं चूर्णं रसक्रियाम् । शोधनं रोपणं चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥

हितं च सर्पिषः पानं पथ्यं चापि विरेचनम् । हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघु भोजनम् ॥

रक्तजन्य अबुद रोगमा रक्तावेद्राधिको जसरां उपचार गर्नु । द्विव्रणाय अध्यायमा बताइएको अवस्था भए नभएको हेरी काँढापानी, लेदो, घिउ, तेल, धूलो, पखाल्ने कार्य, शोधन र घाउ भर्ने कार्य गर्नु । घिउ पिउनु र दिसा लगाउनु हितकर हुन्छ । रगत बगाउनु अनि पचाउन सहज हुने खालका खानपिन गर्नु पनि उपयुक्त हुन्छ ।

विद्रधि

(क) भावप्रकाश संहिता :

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥ (उक्तम्-सन्निपातिकविद्रधितुल्यं कथयेत् ।) ।

प्रमेहजन्य विद्रधिका बारेमा बताउँदा जुन त्रिदोषजन्य विद्रधिका बारेमा बताइएको छ त्यस्तै लक्षण भएको बिमिरा पुरुषको जननेन्द्रियमा उत्पन्न हुने रोगलाई त्रिदोषले हुने “विद्रधि” भनिन्छ ।

(ख) माधव निदान, सुश्रुत संहिता :

विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमिति निर्दिशेत् ।

प्रमेहजन्य विद्रधिका बारेमा बताउँदा जुन त्रिदोषजन्य विद्रधिका बारेमा बताइएको छ त्यस्तै लक्षण भएको बिमिरा पुरुषको जननेन्द्रियमा उत्पन्न हुने रोगलाई त्रिदोषले हुने “विद्रधि” भनिन्छ ।

(ग) हंसराज निदान :

विद्रधेर्विद्रधिं विद्यात्सन्निपातसमुद्भवाम् ॥

विद्रधि रोगजस्तो त्रिदोषजन्य शूकरोगलाई “विद्रधि” भनी जान्छ ।

विद्रधि रोगको उपचार

(क) योग रत्नाकर :

विद्रधौ विधिवत्कार्यं रक्तविद्रधिभेषजम् । वरुणादिकषायस्य पानप्रक्षालने हिते ॥

विद्रधिरोगमा रक्तविद्रधिको विधिले उपचार गर्नु । वरुणादि गणका ओखतीको बाँढापानी पिउनु, यसैले घाउ धुनु हितकर हुन्छ ।

कुम्भीका (पुरुष जननेन्द्रियमा आउने खाटेरावैशेष) (A peniel disease)

(क) अष्टाङ्ग हृदय :

कुम्भीका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽऽशुजा ॥

रगत र पित्त बिगेर पुरुष वा स्त्रीको गुप्ताङ्गमा फणिरको गेडा जत्रो पिलो आई चाँडै बढ्ने गर्दछ भने त्यसलाई “कुम्भिका” भनिन्छ । (कुम्भिकाको अर्थ काफल, सानो घडा आदि हुन्छ) ।

(ख) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय, माधव निदान, सुश्रुत संहिता :

कुम्भि(म्भी)का रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा ।

रगत र पित्त दूषित भई लिङ्गमा निस्कने जामुन जत्रो कालो खटिरालाई कुम्भिका भनिन्छ ।

(ग) भावप्रकाश संहिता :

कुम्भिका रक्तपित्तात्स्याज्जाम्बवास्थिनिभा सिता ॥ (कुम्भिका-कुम्भीफलतुल्यत्वात् ।) ।

पुरुष जननेन्द्रियमा रक्तविकार र पित्तविकारले गर्दा आउने जामुनको बीज (वा काफलको बीज) जत्रो सेतो खटिरालाई “कुम्भिका” भनिन्छ ।

(घ) हंसराज निदान :

रक्तपित्तोत्थिताकुम्भी पिटिका रक्तपूरिता । शिश्रोपरि गता शूकदोषजा तीव्रवेदना ॥

रक्तविकार र पित्तविकारका कारण पुरुषको जननेन्द्रियमा आउने रगतले भरिएको अति दुखाउने खटिरालाई “कुम्भिका” भनिन्छ ।

कुम्भिका रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

तद्वत् कुम्भीकामुपचरेत् । लोघ्रतिन्दुकत्रिफलाकृतस्तु लेपस्तैलं च रोपणम् ॥

अवमन्थको जसरी नै कुम्भीका रोगको उपचार गर्नु । लोघ, तिंदु र त्रिफला मिसाएर लेप दल्लू र घाउ भर्न यिनै ओखती हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेल दल्लू ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय, चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर, वङ्गसेन आयुर्वेद :

कुम्भीकायां हरेद्रक्तं पक्वायां शोधिते व्रणे । तिन्दुकत्रिफलालोघ्रैर्लेपस्तैलं च रोपणम् ॥

कुम्भिका रोगमा रगत निकाल्नु । पाकेमा चिरी घाउ सफा गरी तिँदु, त्रिफला र लोध पिसेर लेप दल्नु । यिनै ओखतीको तेल पकाएर दल्ने गर्नाले राम्ररी घाउ भरिन्छ ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

कुम्भीकां पाकमापन्नां भिन्द्याच्छुद्धां तु रोपयेत् । तैलेन त्रिफलालोघ्रतिन्दुकाम्रातकेन तु ॥

कुम्भिका पाकेको भए चिर्नु । त्यसपछि सफा गरी घाउ भर्ने कार्य गर्नु । घाउ भर्नेका लागि त्रिफला, लोध, तिँदु र अमारो चार गुना पानीमा हाली विधिपूर्वक तेल पकाएर तयार पार्नु ।

तिलकालक रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

कृष्णानि भूत्वा मांसानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥

पक्वानि सन्निपातेन तान् विद्यात् तिलकालकान् ।

त्रिदोषले गर्दा गुप्ताङ्गको मासु कालोकालो हुँदै सबैतिर चिरिन वा फुट्न थाल्दछ भने त्यो रोगलाई तिलकालक भनिन्छ । (क्षुद्ररोग अध्याय ११ मा बताइएको तिलकालक यो भन्दा फरक हो) ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान, सुश्रुत संहिता :

कृष्णानि चित्राण्यथवा शुक्लानि (शूकानि) सविषाणि तु ।

पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रानिरवशेषतः ॥

कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।

सन्निपातसमुत्थांश्च तान्विद्यात्तिलकालकान् ॥

(चित्राणि-शुक्लपीतनीलादिनानावर्णानि सविषाणीति शूकानां सविषत्वेऽपि विशेषार्थमुक्तम् ।

शीर्यन्ते गलन्ति । कालानीति कृष्णानि । कृष्ण-तिलतुल्यत्वात्तिलकालकसंज्ञा) ।

काला अथवा अनेक चित्रविचित्र सेता, पहेँला, नीला आदि रङ्गका शूकनामक विषालु कीराको खरानीबाट उत्पन्न भएका कारण सबै तरिकाले पुरुषको जननेन्द्रियलाई पकाउने र कालो कालो भएर विषालु हुन पुगेको मासु कुहिएर भर्ने रोगलाई तिलकालक भनिन्छ । यो रोगमा जननेन्द्रियको मासु

कालो तिल समान हुन्छ यसैले यसलाई तिलकालक भनिन्छ । यो रोग जननेन्द्रिय बढाउन भनी विषालु कुरा मिसाइएका तथाकथित ओखती दल्ने गर्नाले शरीर भित्रका बायु, कफ र पित्त नै विकृत भएर हुन्छ । (शूक्रको अर्थ भुसिल्कीरा पनि हुन्छ । केही कामशास्त्रका पुस्तकमा यसको लेप दल्नु जननेन्द्रिय मोटो हुन्छ पनि भनिएको छ । यो गलत सल्लाह हो । यो रोग त्रिदोष विकृत भएर हुन्छ ।) ।

तिलकालक रोगको उपचार :

(क) चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, सुश्रुत संहिता, योग रत्नाकर, रस रत्नाकर, वङ्गसेन आयुर्वेद :

अर्बुदं मांसपाकं च विद्रधिं तिलकालकम् ।
प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥

पुरुष जननेन्द्रियमा हुने अर्बुद, मांसपाक, विद्रधि र तिलकालक रोग निको हुँदैन । अतः यी रोग बाहेकका अन्य रोगको वैद्यले उपचार गर्नु ।

(ख) योग रत्नाकर :

तिलकालं समुल्लिख्य क्षुरेण लघुपाणिना । भिषजा अथात्र कर्तव्यः सद्योव्रणविधिर्मतः ॥

तिलकालक रोगमा त्यस्ता चिह्नलाई हलुका हातले बुद्धि लगाएर छुरीले खुर्कनु । त्यसपछि सद्योव्रणमा जसरी नै उपचार गर्नु ।

उत्तमा रोग

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह, अष्टाङ्ग हृदय :

... उत्तमां रक्तपित्तजाम् । पिटिकां माषमुद्गाभां ...॥

रगत र पित्त बिग्रेर पुरुषको जननेन्द्रियमा आउने मास वा मुगीजस्ता खटिरालाई “उत्तमा” भनिन्छ ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, योग रत्नाकर :

मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या । एषोत्तमाख्यपिडका शूकाजीर्णसमुद्भवा ॥

जननेन्द्रिय वृद्धि गर्ने ओखती प्रयोग गरी रगत दूषित भएर अथवा अजीर्णले गर्दा मुगी वा मासको दानाजत्रो पुरुषको जननेन्द्रियमा उत्पन्न हुने रातो खटिरालाई “उत्तमा” भनिन्छ । यो रक्तपित्त (रक्तविकार र पित्तविकार) रोगका कारण हुने गर्दछ ।

(ग) माधव निदान, वङ्गसेन आयुर्वेद :

मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या ॥ व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा ।

मुगी वा मासका दाना जत्रा राता प्रयोग गर्न नहुने खालका लिङ्ग वृद्धि गर्ने ओखती प्रयोग गरी रगत दूषित भएर उक्त स्थानमा उत्पन्न हुने खटिरालाई “उत्तमा” भनिन्छ ।

(घ) सुश्रुत संहिता :

मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा । उत्तमैषा तु विज्ञेया शूकाजीर्णनिमित्तजा ॥

मुगी वा मासको गेडाजत्रो, रातो, रक्तपित्तले हुने, पटकपटक लिङ्ग वृद्धि गर्ने खालको गलत ओखती प्रयोग गर्नाले लिङ्गमा हुने खटिरालाई “उत्तमा” भनिन्छ ।

सङ्कलन : मोहनप्रसाद सापकोटा

उत्तमा रोगको उपचार

(क) अष्टाङ्ग सङ्ग्रह :

उत्तमां पिटकां शस्त्रेण च्छित्वा कषायचूर्णप्रदेहैर्मधुमाद्विरुपाचरेत् ॥

उत्तमा रोग हुँदा हतियारले चिरी टरो ओखतीको धूलो छर्कन र तिनै ओखतीमा मह मिसाएर लेप दल्न ।

(ख) अष्टाङ्ग हृदय, चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली, योग रत्नाकर, वङ्गसेन आयुर्वेद :

उत्तमाख्यां तु पिटिकां (पिडकां) संछिद्य (सञ्छिद्य) बडिशोद्धृताम् ॥

कल्कैश्चूर्णैः कषायाणां क्षौद्रयुक्तैरुपाचरेत् ।

उत्तमा रोगमा बडिश नामक शल्यक्रियामा प्रयोग हुने औजारले उठाएर शस्त्रले राम्ररी काटी टरो ओखतीको धूलो महमा मिसाएर दल्न ।

(ग) सुश्रुत संहिता :

पिडकामुत्तमाख्यां च बडिशेनोद्धरेद्विषक् । उद्धृत्य मधुसंयुक्तैः कषायैरवचूणयेत् ।

उत्तमा रोगमा बडिश नामक शल्यक्रियामा प्रयोग हुने औजारले उठाएर शस्त्रले राम्ररी काटी टरो ओखतीको धूलो महमा मिसाएर दल्लू ।

कफपित्तजन्य शूकरोगको लक्षण

(क) हंसराज निदान :

कफपित्तभवा विविधा कृतयः पिटिका बहुशोफयुताः कठिनाः ।
ज्वरदाहविलापरुजो दधते कृमिशोणितपूयवहा विषमाः ॥

कफविकार र पित्तविकारले हुने शूकरोगमा अनेक आकारका खटिरा हुने, धेरै सुन्निने, साहो, जरो आउने, डाह हुने, दुःखेर कराउने, कीरा पर्ने, रगत र पीप बहने र विषम देखिने जस्ता लक्षणहरू हुन्छन् ।

ठिक हुने र नहुने शूकदोष

(क) चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली : मोहन प्रसाद सापकोटा

अर्बुदं मांसपाकं च विद्रधिं तिलकालकम् । प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् तेषां प्रतिक्रियाम् ॥

पुरुष जननेन्द्रियमा हुने अर्बुद, मांसपाक, विद्रधि र तिलकालक रोग निको हुँदैन । अतः यी रोग बाहेकका अन्य रोगको वैद्यले उपचार गर्नु ।

(ख) भावप्रकाश संहिता, माधव निदान, सुश्रुत संहिता :

तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः । विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥

शूकदोषमध्ये मांसार्बुद, मांसपाक, विद्रधि र तिलकालक रोगको उपचार गर्न प्रायः असम्भव हुन्छ ।

शूकदोषको थप उपचार

चुत्रो आदिको प्रयोग : दावीतैल

(क) भावप्रकाश संहिता :

दावीसुरसयष्ट्याह्वैर्गृहधूमनिशायुगैः । सम्पक्वं तैलमभ्यङ्गान्मेढ्ररोगं हि नाशयेत्॥

चुत्रो, तुलसी, जेठीमधु, घरको धवाँसो, हलेदोको धूलो वा लेदो र चुत्रो हालेर विधिपूर्वक पकाइएको तेललाई “दावीतैल” भनिन्छ । यो तेलको लेप दल्ने गर्नाले सबै खालका पुरुष जननेन्द्रियसम्बन्धी रोग नाश हुन्छ ।

(ख) भैषज्य रत्नावली :

दावीसुरसयष्ट्याह्वैर्गृहधूमनिशायुगैः । तैलमभ्यङ्गने पाने मेढ्ररोगं निवारयेत्॥

चुत्रो, तुलसी, जेठीमधु, घरको धवाँसो, हलेदो र चुत्रो हाली विधिपूर्वक पकाइएको तेल पिउनु र यही तेल दलेर मालिस गर्नु । पुरुष जननेन्द्रियमा हुने सबै खालका रोगहरू नाश हुन्छन् ।

सङ्कलन : मोहनप्रसाद सापकोटा
रसाञ्जनको प्रयोग

(क) भावप्रकाश संहिता :

रसाञ्जनं साह्यमेकमेव प्रलेपमात्रेण नयत्प्रशान्तिम् ।

सपूतिपूयन्नशोथकण्डूशूलान्वितं सर्वमनङ्गरोगम्॥

(साह्यमिति अनङ्गरोगस्य विशेषणम् । अनङ्गरोगस्य नाम अपि दूरीकरोति इत्यर्थः) ।

रसाञ्जन मात्रको लेप दल्ने गर्नाले पनि सबै खालका पुरुष जननेन्द्रियका रोग नाश हुन्छन्, त्यसको नामोनिशान रहँदैन । गनाउने पदार्थ बहने, खटिरा, सुजन, चिलाउने र शूल : यी सब नष्ट हुन्छन् ।

अश्वगन्धा आदिको प्रयोग

(क) अर्कप्रकाश :

अश्वगन्धावरीकुष्ठमिसिंहीबलान्वितम् । संशोध्यः दुग्धेन तदा अर्कः शूकगदापहः॥

अश्वगन्धा, कुरिलो, कूट, सुप, ठूलो बिही र बलुलाई दूधमा हाली अर्क निकाल्नु । यो अर्क पिउनाले शूकदोष निको हुन्छ ।

अन्य उपचार

(क) भावप्रकाश संहिता :

शूकदोषेषु सर्वेषु विषघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ॥ जलौकाभिहरेद्रक्तं रेचनं लघु भोजयेत् ।
गुग्गुलुं पाचयेच्चापि त्रिफलाक्वाथसंयुतम् । क्षीरेण लेपसेकांश्च शीतेनैव हि कारयेत् ॥

वैद्यले सबै खालका शूकदोषमा विषनाशक उपचार गर्नु । जूकाले टोकाएर रगत निकाल्नु । दिसा लगाउने ओखती खुवाउनु । हलुका खालको खानपिन गर्नु । त्रिफलाको काँढापानी पकाएर त्यसमा गोकुलधूपको धूलो हाली खाने गर्नु । शीतल दूधको लेप दल्ने र यसैले जननेन्द्रिय पखाल्ने गर्नु ।

(ख) भैषज्य रत्नावली :

सर्वेषां शूकदोषाणां क्रियां व्रणवदाचरेत् । उपदंशाधिकारोक्तमौषधं शूकदोषतः ॥

सबै प्रकारका शूकदोषको उपचार व्रणरोगमा बताइएका विधिले गर्नु । उपदंश रोगमा बताइएका ओखतीहरू प्रयोग गर्नु ।

(ग) शार्ङ्गधर संहिता :

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

कासीसाद्यघृतले शूकदोष नाश गर्दछ ।

शूकरोगका लागि हितकर कुरा :

(क) चक्रदत्त, भैषज्य रत्नावली :

हितं च सर्पिषः पानं पथ्यं चापि विरेचनम् । हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघुभोजनम् ॥

शूकदोषमा घिउ पिउनु, पथ्य खानपिन, विरेचन, रगत बगाउने कार्य र पचाउन सहज हुने खालका खानपिन गर्नु हितकर हुन्छ ।

(ख) भैषज्य रत्नावली :

लेपो विरेकोऽसुडमोक्षः सर्पिःपानं च शालयः । यवा जाङ्गलमांसानि मुद्गयुषः कठिल्लकम् ॥
पटोलं शिगुर्कोटं पत्तूरं बालमूलकम् । वेत्राग्रमाषाढफलं दाडिमं सैन्धवं वरा ॥
कूपोदकं गन्धसारः कस्तूरी हिमवालुका । तित्तं कषायं तैलं च स्यात्पथ्यं शूकरोगिणाम् ॥

लेप, विरेचन, रगत निकाल्नु, घिउ पिउनु, मासोचामलको भात खानु, जाँ खानु, जाङ्गल जाँवजन्तुको मासु, मुगीको रस, करेलो, परबर, सजिनको फल, चठेल, पत्तूर (?), कलिलो मूला, बेतको टुसा वा मुना, आषाढफल (?), दारिम, सिँधेनुन, त्रिफला, कुवाको पानी, सेतोचन्दन, कस्तूरी, कपूर, तिता पदार्थ, टर्पो पदार्थ र तेल शूकरोगमा हितकर हुन्छ ।

शूकरोगका लागि अहितकर कुरा :

(क) भैषज्य रत्नावली :

मुत्रवेगं दिवानिद्रां व्ययामं मैथुनं गुडम् । विदाहि गुरु तक्रं च शूकदोषामयी त्यजेत् ॥

शूकदोषमा पिसाब रोक्न, दिउस सुत्न, व्यायाम गर्न, मैथुन गर्न, सक्खर खान, डाह गर्ने कुरा खान, ढिलो पच्ने कुरा खान र मोही खान हुदैन ।

॥ समाप्त ॥

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा

सङ्कलन : मोहन प्रसाद सापकोटा